

Alina Szwarc

WIELOKULTUROWE LEKCJE W GIMNAZJUM NA POGRANICZU KULTUROWYM — NA PRZYKŁADZIE SZKÓŁ W WOJEWÓDZTWIE PODLASKIM

WSTĘP, CZYLI O SPECYFICE WSCHODNIEGO POGRANICZA

Pogranicza charakteryzuje przede wszystkim obecność różnych tradycji, zwyczajów, obyczajów, obrzędów. Bardzo często dzieje się tak, że owe elementy kultury nakładają się na siebie, wzajemnie przenikają i wzbogacają. To „ludzie pogranicza” stają się świadkami i uczestnikami tak różnych i niepowtarzalnych kontaktów kulturowych. Jerzy Nikitorowicz zauważa, iż na terenach pogranicza występuje określony typ współżycia przynajmniej dwóch grup (etnicznych, językowych, wyznaniowych, narodowościowych). Pogranicze tworzy płaszczyzny dla wielu zróżnicowań, wyróżnia je fakt, iż brak tu „kulturowo homogenicznej wspólnoty, zaś elementami istotnie je odróżniającymi od innych jest bliskość terytorialna, język, wyznanie, przystosowanie ekologiczne, wspólnota folkloru, historii itp. Dzięki wartościom centralnym można wyodrębnić grupy społeczne jako grupy językowe, etniczne, religijne czy inne, uwzględniając różne aspekty kulturowe”¹.

Tereny pogranicza, a więc i wschodniej Polski, stanowią doskonale miejsce dla prowadzenia badań kulturowych i historycznych. Jak podkreśla Antoni Mironowicz, tereny te „należy potraktować jako miejsce wielkiego eksperymentu badawczego w skali całej Unii Europejskiej. Na tym bowiem obszarze dochodzi do wielkiej promocji wartości europejskich, których filarami są państwo demokratyczne, gospodarka rynkowa, społeczeństwo obywatelskie, tolerancja, po-

¹ J. Nikitorowicz, *Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa*, Białystok 2001, s. 43.

szanowanie praw jednostki, ochrona praw mniejszości narodowych, etnicznych i religijnych, zachowanie dziedzictwa kulturowego”². Jerzy Nikitorowicz podkreśla kulturowe walory tego regionu, twierdząc iż „człowiek i jego kultura najlepiej egzystują w sytuacji zróżnicowania i ustawicznego spotkania się z innymi, gdyż tylko takie warunki są motywujące do poznawania i twórczości”³. Tereny wschodniego pogranicza są miejscem wyjątkowego oddziaływania na siebie kultur, co wynika przede wszystkim z faktu zamieszkiwania tego obszaru przez ludność autochtoniczną⁴. Wielokulturowość Podlasia pod względem narodowościowym była zdecydowanie silniejsza przed II wojną światową. Jak wskazują źródła, ludność województwa (wówczas) białostockiego stanowiła narodowość: w 76,8% polska, w 12,5% żydowska, w 9,1% białoruska, w 1,3% inna. Przez wiele lat teren województwa podlaskiego zamieszkiwali obok Polaków głównie Białorusini, Litwini, Ukraińcy, Rosjanie, Romowie i Tatarzy⁵. Zgodnie z najnowszymi danymi Urzędu Statystycznego dziś mieszkańcy województwa podlaskiego w 92,1% deklaruje jednorodną polską tożsamość narodową. Pozostała część najliczniej identyfikuje się z narodowością białoruską, litewską i ukraińską⁶.

LEKCJA JAKO FORMA ORGANIZACYJNA KSZTAŁCENIA

Problematyka lekcji stanowi w dydaktyce zagadnienie dość kontrowersyjne. Bierze się to w pewnym sensie ze stopnia zainteresowania lekcją zarówno przez teoretyków, jak i praktyków nie tylko w Polsce, ale i w całej Europie. Przyczyny takiego stanu rzeczy są dość złożone, wynikają m.in. z odmiennego pojmowania procesu kształcenia, relacji nauczyciel — uczeń oraz tradycji dydaktycznej⁷. Niezależnie od przyjętego modelu cyklu dydaktycznego⁸ dobrze zorga-

² A. Mironowicz, *Wstęp*, w: A. Mironowicz, M. Ulanowski (red.), *Kościół i związki wyznaniowe a świadomość narodowa mieszkańców pogranicza*, Białystok 2007, s. 5.

³ J. Nikitorowicz, *Kompetencje do komunikacji międzykulturowej w aspekcie tradycyjnej wielokulturowości regionu i procesów migracyjnych. Wprowadzenie w realizowaną problematykę*, w: J. Nikitorowicz (et al.), *Kompetencje do komunikacji międzykulturowej w aspekcie wielokulturowości regionu i procesów migracyjnych*, Warszawa 2013, s. 9 (pdf).

⁴ M. Sobecki, *Funkcja etniczno-kulturowa szkół mniejszości narodowych*, Białystok 1997, s. 25.

⁵ P. Sadura, *Wielokulturowa przeszłość Polski i Podlasia a polityka historyczna III RP*, w: A. Jasińska-Kania, K.M. Staszyńska (red.), *Diagnoza postaw młodzieży województwa podlaskiego wobec odmienności kulturowej*, Białystok 2009, s. 31.

⁶ *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Raport z wyników w województwie podlaskim*, Urząd Statystyczny w Białymstoku, Białystok 2012 (pdf).

⁷ Szerzej na ten temat: W. Okoń, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 2003, s. 316.

⁸ W dydaktyce ogólnej takie modele prezentują m.in. J.S. Bruner, K. Tomaszewski, W. Okoń. Zob. tamże, s. 316–317.

nizowana lekcja wymaga ustalenia celów, zaprojektowania metod kształcenia, form organizacyjnych, środków dydaktycznych oraz czynności nauczycieli i uczniów — elementów składających się na szczegółowy przedmiot zainteresowania współczesnej dydaktyki. Na szczególną uwagę zasługują w planowaniu treści kształcenia, bo jak zauważa Krzysztof Kruszewski, to one łączą „kwestie celów kształcenia i pomiaru dydaktycznego, procesów psychicznych, które zachodzą u osób uczących się, i sterowania tymi procesami (...), metod oraz organizowania całej sytuacji dydaktycznej, w której znajduje się i działa uczeń. Treść kształcenia komponuje dydaktykę w nieprzypadkową całość. Treść kształcenia integruje zatem dyscyplinę, której jest częścią”⁹. Jednak efektywność szkolnego uczenia się¹⁰ zależna jest również od innych właściwości procesu dydaktycznego. Wieloletnie obserwacje prowadzone przez Davida Berlinera, poparte międzynarodowymi badaniami dotyczącymi wyników nauczania, dowodzą, iż o efektywności pracy na lekcji decyduje m.in. czas przeznaczony na nauczanie, czas, jaki uczeń poświęca uczeniu się, poczucie powodzenia uczenia się, a także oparcie nauczania na wcześniejszej wiedzy ucznia, uwzględnianie różnic kulturowych i intelektualnych oraz okazywanie pozytywnego stosunku do uczniów, nauczania i materiału (treści kształcenia)¹¹.

Z BADAŃ WŁASNYCH

Uzyskanie odpowiedzi na pytanie, czy i na ile treści dotyczące wielokulturowości są realizowane podczas lekcji szkolnych, umożliwiły badania¹², jakie przeprowadzono w latach 2009–2010 w szesnastu podlaskich gimnazjach z czterech powiatów o różnym stopniu zróżnicowania kulturowego: większym — ponad 20% (powiat hajnowski i bielski) oraz zdecydowanie mniejszym — około 4% (powiat białostocki i siemiatycki)¹³. Badaniami zostały objęte po dwa gimnazja w miastach powiatowych oraz po jednym gimnazjum z dwóch losowo wybranych wsi z powiatu. W powiecie białostockim w badaniach wzięły udział szkoły: w Choroszcy, Wasilkowie, Michałowie oraz Juchnowcu. W powiecie bielskim szkoły: w Bielsku Podlaskim, Brańsku, Augustowie i Orli. W powiecie hajnowskim dwie

⁹ Cyt. za: B. Niemierko, *Kształcenie szkolne. Podręcznik skutecznej dydaktyki*, Warszawa 2007, s. 134–135.

¹⁰ K. Kruszewski, *Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela*, Warszawa 2007, s. 109.

¹¹ Tamże, s. 109–110.

¹² Prezentowane dane stanowią wycinek badań przeprowadzonych w ramach pracy naukowej finansowanej ze środków na naukę w latach 2009–2011 jako projekt badawczy pt. *Dobór i realizacja treści kształcenia w środowisku zróżnicowanym kulturowo*.

¹³ Na podstawie Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku.

szkoły w Hajnówce, szkoły w Narewce i Dubinach. W powiecie siemiatyckim dwie szkoły w Siemiatyczach, szkoły w Nurcu-Stacji oraz Milejczycach. W celu uzyskania odpowiedzi na pytanie, jakie treści dotyczące wielokulturowości oraz w ramach jakich przedmiotów szkolnych są realizowane w gimnazjum, wykorzystano technikę badania dokumentów. Analizie zostały poddane plany wynikowe klas I–III (dokumenty tworzone przez nauczycieli na podstawie programów nauczania) takich przedmiotów, jak: wiedza o społeczeństwie, historia, geografia, język polski, języki obce, muzyka, plastyka, religia oraz godzina wychowawcza. We wskazanych dokumentach poszukiwano wszelkich informacji związanych bezpośrednio z problematyką różnorodności kulturowej (narodowościowej, wyznaniowej itd.), ale też zwracano uwagę na wszelkie zjawiska, zagadnienia, które mogą mieć z nią związek pośredni. Wiele uwagi poświęcono idei edukacji regionalnej i różnym formom jej realizacji, jak bowiem wiadomo, Podlasie to bardzo specyficzny obszar z wielobarwnym dorobkiem kulturowym, na którego kształtowanie miało wpływ wiele różnych kultur.

Przeprowadzone analizy pozwoliły ustalić, iż treści dotyczące różnorodności kulturowej wiążą się z realizacją wielu lekcji na każdym etapie kształcenia w gimnazjum. Najczęściej odzwierciedlone są w dokumentacji dotyczącej języków obcych (język białoruski, rosyjski, angielski, niemiecki), wiedzy o społeczeństwie i godziny wychowawczej. W mniejszym stopniu występują podczas nauczania geografii, historii, języka polskiego, muzyki, plastyki oraz religii. Treści programowe w prowadzeniu powyższych przedmiotów określa podstawa programowa, w której odnaleźć można wiele odniesień do zagadnienia wielokulturowości. Analiza planów wynikowych pozwoliła zauważyć, iż choć dokumenty te są tworzone przez nauczycieli na podstawie tych samych programów, obecność treści dotyczących wielokulturowości jest zróżnicowana w poszczególnych szkołach.

Wśród głównych celów nauczania **wiedzy o społeczeństwie** wyróżnia się: ugruntowanie poczucia więzi z własną wspólnotą lokalną — małą ojczyzną, zainteresowanie życiem społecznym, politycznym i gospodarczym w kraju i na świecie, rozwijanie wiedzy o własnym regionie oraz wzmocnienie poczucia tożsamości regionalnej. Przedmiot wiedza o społeczeństwie stwarza ogromne możliwości do realizacji treści związanych z wielokulturowością, co odzwierciedla podstawa programowa. Jednak jak się okazuje, w niektórych badanych szkołach problematyce tej poświęcany jest zaledwie jeden temat — *Mniejszości narodowe i etniczne* (w gimnazjach w Siemiatyczach i w gimnazjum w Bielsku Podlaskim). W większości szkół treści związane z różnorodnością kulturową pojawiają się przy okazji opracowywania wielu innych tematów. W klasie pierwszej należą do nich: *Spółeczeństwo i jego struktura*, *Człowiek istota społeczna* (poję-

cia: społeczeństwo, egoizm, tolerancja, normy — moralne, religijne, obyczajowe, prawne), *Państwo* (różnice pomiędzy państwem jednolitym narodowo a wielonarodowym), *Naród i mniejszości narodowe* (pojęcia: naród, Polonia, emigracja, mniejszości narodowe, mniejszości etniczne, symbole narodowe, świadomość narodowa, mniejszości narodowe i etniczne mieszkające w Polsce, prawa mniejszości, narodowość a obywatelstwo, stereotyp), *Ojczyzna i patriotyzm* (pojęcia: ojczyzna, szowinizm, nacjonalizm, patriotyzm, ksenofobia), *Prawa dziecka — Konwencja o Prawach Dziecka* (prawa człowieka). W klasie drugiej są to: *Cechy i formy państwa* (obywatelstwo, jak nabywać obywatelstwo, prawa obywatela i cudzoziemca na terenie państwa, wolności, prawa i obowiązki człowieka jak obywatela), *Podstawowe umiejętności obywatelskie* (obywatel, grupy społeczne, role grupowe), *Samorząd lokalny* (walory i problemy regionu), *Mój region — dziedzictwo i perspektywy*, *Zasady demokracji* (terminy: naród, społeczeństwo, państwo, obywatel, patriotyzm), *Czynniki kształtujące naród i państwo. Co to znaczy być polskim patriotą dzisiaj?*, *Prawa człowieka* (terminy: prawa człowieka, najważniejsze dokumenty dotyczące praw człowieka, mniejszości narodowe, religijne, prawa mniejszości narodowych). W klasie trzeciej realizacji treści z zakresu różnorodności kulturowej sprzyjać mogą takie tematy, jak: *Aktywność obywatelska, opinia publiczna państwa demokratycznego* (prawa obywateli m.in. do zrzeszania się). Ponadto poczynione analizy pozwoliły ustalić, iż w planach wynikowych tworzonych na podstawie najnowszych programów nauczania (2000, 2007) treści wielokulturowe są realizowane podczas następujących lekcji: *Regiony, Euroregiony, Regiony a tradycyjna struktura narodowościowa szansą na świat wolny od narodowościowych uprzedzeń* (kulturotwórcza rola własnego regionu), *Czy jesteśmy tolerancyjni — mój naród a inne narody* (m.in. pojęcia: mniejszości narodowe i etniczne), *Czym dla ciebie jest ojczyzna?* (terminy: ojczyzna, patriotyzm, nacjonalizm, szowinizm, ksenofobia, kosmopolityzm, Polonia, uchodźca, azyl polityczny).

Realizacji treści wielokulturowych sprzyja również nauczanie **historii**. W pierwszej klasie gimnazjum jest wiele odniesień do tego typu treści, jednak analiza planów wynikowych pozwoliła zauważyć ogromną dowolność w interpretacji założeń i kanonu głównych treści wynikających z podstawy programowej w kontekście tego przedmiotu. Najczęściej realizowane są tematy dotyczące Palestyny, początków chrześcijaństwa, dziejów narodu żydowskiego (pojawiają się tu pojęcia takie, jak: Biblia, Tora, synagoga, monoteizm, judaizm, ale i antysemityzm, nacjonalizm, zwraca się uwagę na różnice i cechy wspólne dla chrześcijaństwa i judaizmu). W tym zakresie interesujące tematy pojawiają się w szkole w Wasilkowie — tu, oprócz wymienionych powyżej treści, realizowana jest lekcja o kulturze islamu (pojęcia: islam, Allah, Koran, muzułmanie, meczet, mahometanie),

o Słowianach i Węgrach. Ciekawe rozwiązanie wprowadzające uczniów pierwszych klas gimnazjum w świat historii zastosowano w Narewce. Jeden z tematów poświęcony jest życiu i twórczości Tamary Sołoniewicz — patronki szkoły, znanej reżyser urodzonej w tej właśnie miejscowości. Natomiast w klasie drugiej wiele tematów poświęconych jest reformacji w Europie. W niektórych szkołach zwraca się uwagę na porównanie religii protestanckich, postawę Kościoła wobec reformacji, wprowadza się takie pojęcia, jak: tolerancja, tolerancja religijna, rasizm, grekokatolicyzm, mówi się o Rzeczypospolitej jako kraju wielu kultur i religii, a kulturę przedstawia jako element jednoczący naród. W trzeciej klasie realizacji treści wielokulturowych sprzyjać mogą tematy: *Narodziny systemów totalitarnych w Europie* (pojęcia: totalitaryzm, faszyzm, nazizm, swastyka, antysemityzm), *Europa zjednoczona czy podzielona* (pojęcia: czystka etniczna, konflikty narodowościowo-religijne w Europie), *Przemiany polityczne i gospodarcze w Polsce po 1989 roku* (sytuacja mniejszości narodowych).

Geografia również należy do grupy przedmiotów, w ramach których można realizować treści dotyczące różnorodności kulturowej. W klasie pierwszej materiał wprawdzie temu nie sprzyja, ale w klasie drugiej i trzeciej rozmawia się z uczniami o ludności świata, zmianach demograficznych, migracjach i ich skutkach. Przykładem jest dział dotyczący ludności Azji i Eurazji, w którym można odnaleźć wiele treści stanowiących o zróżnicowaniu rasowym, językowym czy ludności Europy (liczba, rozmieszczenie ludności, języki). W jednej ze szkół w Hajnówce (Gimnazjum nr 3) dział ten jest rozszerzany o treści z zakresu społeczeństwa (pojawiają się pojęcia takie, jak: mozaika społeczna, zróżnicowanie etniczne, narodowe i religijne, główne religie na świecie, naród). W szkole w Wasilkowie pojęcie mozaiki społecznej kształtowane jest na przykładzie krajów byłej Jugosławii (obecne są terminy: naród, narodowość, język urzędowy, trzy główne rasy ludzkie, rodziny językowe na świecie, zróżnicowanie religijne świata — skupiska największych religii, przyczyny konfliktów etnicznych i religijnych na przykładzie krajów byłej Jugosławii). Kolejne rozdziały dotyczą charakterystyki następujących państw: Chiny, Japonia, Indie (tu również w kontekście ludności zwraca się uwagę na zróżnicowanie rasowe, językowe, religijne). Ponadto w ramach geografii w kilku szkołach (Michałow, Augustowo, Wasilków) realizowany jest temat związany z rolą międzynarodowych organizacji na świecie czy polityką Unii Europejskiej (etapy integracji, symbole). W klasie trzeciej w większości szkół lekcje geografii poświęcone są Polsce. Wiele miejsca zajmują zagadnienia ludnościowe — liczba, skład etniczny, struktura osobnicza i wiekowa. Realizowane są takie tematy jak: *Ludność w Polsce po II wojnie światowej* (pojęcia: demografia, migracja, czynniki wpływające na zmianę liczby ludności), *Warunki rozwoju turystyki*, *Główne regiony turystyczne w Polsce* (tu również aspekty kulturowe

wybranych regionów), *Potencjał kulturowy Polski* (obiekty kulturalne w Polsce), *Zjawisko przyrodnicze mojego regionu* (granice regionu), *Ludność i dziedzictwo kulturowe regionu* (liczba ludności regionu, wpływ wydarzeń historycznych na kształtowanie się tożsamości narodowo-etnicznej, najważniejsze obiekty historyczne i kulturowe, znani ludzie w regionie).

Badanie planów wynikowych **języka polskiego** dowodzi, iż treści wielokulturowe są realizowane w związku z wprowadzaniem uczniów w świat szeroko rozumianej kultury. Umożliwia to przede wszystkim analiza lektur szkolnych, które pozwalają na różnorodne odwołania do tradycji kulturowej (*Rozmowa Mistrza Polikarpa ze śmiercią*), na poznanie różnych obyczajów, obrzędów i kształtowanie umiejętności ich poszanowania (np. mity greckie, *Ogniem i mieczem*, *Krzyżacy* Henryka Sienkiewicza), zaprezentowanie problematyki gwary (*Wesele* Stanisława Wyspiańskiego). Wśród realizowanych tematów pojawiają się również treści związane z prawami człowieka, z kształtowaniem postawy szacunku do siebie i innych (np. przy okazji omawiania *Opowieści wigilijnej* Karola Dickensa), zakazu dyskryminacji i szacunku wobec odmienności kulturowej (np. *Mitologia Prastółian*), z kształtowaniem otwartości i dialogu, świadomości bycia Europejczykiem (np. *Z okna* Czesława Miłosza). Wiele tematów poświęconych jest realizacji edukacji regionalnej (wyraźnie jest to podkreślane w szkołach w Juchnowcu, Wasilkowie i Hajnówce), co sprzyja ugruntowaniu poczucia tożsamości regionalnej, przywiązaniu do miejsca, powiązaniu tradycji regionalnych z tradycjami własnej rodziny (np. *W nowobrzezskim dworku*, *Gawęda o domu na Kresach* Melchiora Wańkowicza) czy chociażby poprawnemu używaniu nazw miejscowych (rodowód własnej miejscowości, używanie nazw miejscowych). Język polski w przypadku niektórych szkół (np. w Wasilkowie) umożliwia również przybliżenie problematyki folklu jako kultury przełomu wieków m.in. w kontekście muzyki folkowej i ludowej wraz ze współczesnymi jej odmianami, a także motywami i stylizacjami ludowymi.

Kolejną grupę przedmiotów, których plany poddano analizie w kontekście treści wielokulturowych, stanowią **języki obce**. W ramach **języka angielskiego** uczniowie przede wszystkim kształtują lub doskonalą umiejętności gramatyczne. Jednakże w dokumentach niektórych szkół wyraźne są nawiązania do kultury krajów anglojęzycznych oraz jej elementów związanych z codziennym życiem (miasta i ich zabytki, miejsca pracy i wykonywane zawody itd.). Ekspozowane są tu zagadnienia kulturowe, bardzo często porównuje się elementy tradycji angielskiej i polskiej — najczęściej święta, uroczystości rodzinne, ceremonie ślubu i wesela. Wiele uwagi poświęca się porównaniu tradycji bożonarodzeniowych i wielkanocnych. Jednakże w ramach nauki języka angielskiego uczniowie poznają również nazwy różnych krajów i narodowości (często w postaci rozma-

itych konkursów czy kwizów, których celem jest rozwijanie u uczniów ciekawości i otwartości na inne kultury). Przy takiej okazji realizuje się tematy dotyczące narodowych strojów czy świąt obchodzonych w różnych krajach. Również plany wynikowe **języka niemieckiego** w dużej mierze dotyczą realizacji treści gramatycznych, związanych z kształtowaniem umiejętności czytania, pisania i rozumieniem tekstu. Jednak można odnaleźć w nich także ogólne informacje na temat krajów niemieckojęzycznych — Niemiec, Austrii, Szwajcarii, ich mieszkańców, potraw charakterystycznych dla różnych narodów, niemieckich zwyczajów związanych z obchodzonymi świętami. Nauka **języka rosyjskiego** w dużym stopniu umożliwia zapoznanie się z kulturą rosyjską. W pierwszej klasie uczniowie poznają stolicę Rosji Moskwę (jej historię, zabytki, główne atrakcje) oraz inne miasta, co w przypadku gimnazjum w Narewce stanowi jednocześnie okazję do doskonalenia języka w opowiadaniu o swojej miejscowości (*Jak przedstawić swoją miejscowość?*). W gimnazjum w Michałowie lekcje języka rosyjskiego służą poznaniu specyfiki i zwyczajów szkolnych w różnych krajach europejskich. W większości szkół wprowadza się uczniów w świat muzyki rosyjskiej (*Siła w muzyce — Bułat Okudźawa, Śpiewamy piosenki rosyjskie*) i rosyjskiej kuchni (*W restauracji*). Wiele uwagi poświęca się rosyjskim uroczystościom rodzinnym, tradycjom, obyczajom (picie herbaty, obdarowywanie się prezentami), świętom (*Maslenica — najstarsze święto, Powitanie Nowego Roku w Rosji*), omawia się problematykę świąt obchodzonych w Polsce i Rosji (*Boże Narodzenie, Wielkanoc*). W klasie trzeciej przybliża się sylwetki przedstawicieli kultury rosyjskiej i ich dzieła, omawia się również specyfikę i zwyczaje szkolne w Rosji. Język rosyjski jest też okazją do poznania kultury europejskiej (*Dokąd pojechać na wakacje w Europie?, Grecja — potrawy greckie, historia igrzysk olimpijskich*).

Jak dowodzi przeprowadzona analiza, bardzo dużo treści kulturowych prezentowanych jest w ramach **języka białoruskiego**, który w szkołach w powiatach hajnowskim i bielskim nauczany jest jako dodatkowy język obcy. Ponieważ treści te realizowane są w szkołach w nieco innych aspektach, trudno je uogólnić, choć wszystkie plany wynikowe opierają się na autorskim programie Haliny Treszczotko i Sławomira Treszczotko (DKOS-510-3/05).

W Gimnazjum nr 2 w Hajnówce w białoruski klimat wprowadza temat związany z tradycją, kulturą i wartościami wsi (*Nasze babcie — wiersz Larysy Gienjusz: Wnuki*). Poznaniu kultury białoruskiej sprzyja, podobnie jak w przypadku języka rosyjskiego, realizacja tematów związanych ze świętami: *Przygotowania do świąt Bożego Narodzenia, Przygotowania do udziału w Choince, Wielkanocne zwyczaje i obrzędy w naszej miejscowości — przygotowania do Wielkanocy w domach naszych dziadków i rodziców*. Wiele uwagi poświęca się także poznaniu symbolu kultury białoruskiej — ręcznika (*Ręcznik jako magiczny symbol pokoleń w rodzinie*

na podstawie podręcznika *Etnografia Białorusi*). W klasach starszych uczniowie mają kontakt z muzyką białoruską (*Słuchamy i uczymy się białoruskich piosenek, Śpiewanie kolęd, Śpiewanie kolęd i wykonanie z kolorowego papieru tradycyjnych gwiazd bożonarodzeniowych*). W klasie trzeciej wiele tematów związanych jest z białoruskim pochodzeniem, krajem rodzinnym i przodkami: *Wiersz Ojczyzna moja Białoruś, Nasi przodkowie — Białorusin z błękitnymi oczami, Zajęcia ludzi podczas długich zimowych wieczorów, Z ludowych źródeł — bajki, piosenki dziecięce, nauka i śpiewanie, Białoruskie ludowe bajki. Kryniczka*. Obecne są także dogłębnie omawiane treści bożonarodzeniowe: *W świątecznym nastroju — o tym jak uczniowie pomagają rodzicom w przygotowaniach do święta Bożego Narodzenia, Kolędy — uczymy się i śpiewamy, Kolęda, Kolęda — rozmawiamy o bożonarodzeniowych potrawach*.

W gimnazjum w Narewce w świat języka białoruskiego wprowadza uczniów lekcja poświęcona Tamarze Sołowiecz, patronce szkoły. Uczniowie na zajęciach omawiają białoruski kalendarz, obchodzone przez Białorusinów święta, zajęcia gospodarzy zgodne z określonymi porami roku (np. *Pokrowa, symbol jesieni — kalendarz, znaczenie święta, porównanie obchodów tego święta w Polsce i na Białorusi*), poznają istotę dialektyzmów w pieśniach. Wiele treści dotyczy białoruskich zwyczajów, obyczajów i obrzędów: *Święto Bahacz, Zwyczaje i wróżby noworoczne* (życzenia, zwyczaje i żarty związane z Nowym Rokiem), *Boże Narodzenie — zwyczaje i tradycje w moim domu, Walentynki — święto zakochanych* (życzenia, obchody święta w Polsce, porównanie święta ze zwyczajami Nocy Świętojańskiej), *Zwyczaje wielkanocne, Powitanie wiosny* (wiosenne piosenki, współczesne witanie wiosny), *Ludowa twórczość ustna — folklor* (pojęcie i gatunki), *Przysłowia, porzekadła, Zagadki mojej babci* (sens zagadek, czytanie i tworzenie), *Dlaczego naród tworzy?* (legendy miejscowości), *Pieśń żarem twórczości ludowej* (tematyka białoruskich piosenek, śpiewanie, organizacja klasowego festiwalu piosenki białoruskiej). Wiele tematów odnosi się do edukacji regionalnej (*Historia mojej miejscowości — przygotowanie folderu, Legendy i baśnie związane z historią powstania wsi, Mój rodowód — historia rodziny, tworzenie drzewa genealogicznego, wywiady z rodzicami i dziadkami — Białoruskie piosenki naszego regionu — uczymy się i śpiewamy*). Jak dowodzi analiza dokumentów, wiele treści jest bezpośrednio związanych z Białorusią i białoruskością: *Miejsce języka białoruskiego wśród innych języków na świecie* (etapy rozwoju języka, miejsce wśród języków słowiańskich), *Pochodzenie Białorusinów* (nazwy Białoruś), *Ludzie białoruskiej ziemi* (cechy narodu, nazwy własne), *W kufrze mojej babci* (ubiór, symbol białoruskiego rękownika, białoruski strój ludowy, elementy ludowego stroju damskiego i męskiego, symbolika kolorów). Zauważyć należy, iż powyższe treści są realizowane również przy okazji

analizy i interpretacji białoruskiej literatury (np. *Nowa ziemia Jakuba Kołasa* — opracowanie słownika białoruskich potraw, rodzinne zwyczaje i obyczaje bohaterów). W klasie drugiej kontynuowana jest problematyka białoruskich świąt: *Bogactwo zwyczajów i obrzędów ludowego święta białoruskiego* — *Kupały* (zwyczaje, współczesne obchody tego święta, różnice w sposobie obchodów dawniej i dziś). Wiele uwagi poświęca się również białoruskiej muzyce: *Lekcja piosenki białoruskiej*, *Koncert życzeń*, omawia się symbole kultury białoruskiej: *Białoruska wycinanka ludowa* (elementy zdobnicze w kulturze białoruskiej, symbolika kolorów, wykonanie wycinanki według instrukcji), *Funkcja ręcznika w kulturze białoruskiej* (opis i znaczenie ręcznika dziś i w przeszłości, funkcja ręcznika od momentu narodzin do śmierci). Natomiast w klasie trzeciej uczniowie poznają kolejne elementy tej kultury: *Białoruskie wesele*. *Śpiewamy pieśń kumy* (etapy białoruskiego wesela i ich charakterystyka, porównanie zwyczajów związanych z tradycyjnym weselem białoruskim i weselem współczesnym), *Film Tamary Sołonieвич, Co i w jaki sposób powstawało z białoruskiego złota* — na podstawie wiersza L. Gieniusz (uczniowie poznają etapy obróbki lnu, wyroby powstające z lnu), *Źródła ludowych wierzeń — przesady — ustna twórczość ludowa i folklor* (różne typy przesądów), *Podania i legendy w naszym regionie* (opowiadania i legendy zasłyszane od starszych mieszkańców regionu), *Zachować tożsamość. Wycieczka*. Do wprowadzania wielu powyższych tematów wykorzystywane są formy pozalekcyjne i pozaszkolne (uczniowie zwiedzają Muzeum Kultury Białoruskiej, biorą udział w wielu zajęciach dodatkowych).

W gimnazjum w Dubinach uczniowie omawiają *Folklor białoruski* (poznają legendy, mity, baśnie, teksty pieśni). W analizowanych dokumentach podkreśla się, iż w realizacji tego typu tematów oprócz podręczników do nauki języka białoruskiego wykorzystywane są dokumenty odzwierciedlające twórczość regionalnego zespołu muzycznego Orzeszki. W klasie drugiej treści wzbogacone są o kulturę materialną, wykorzystywane są słowniki etnograficzne, eksponaty z kącika etnograficznego, a podstawę do analiz stanowią utwory literackie i kultura regionu. W klasie trzeciej odnaleźć można wiele odniesień do kultury białoruskiej i polskiej (np. dział *Związki literackie polsko-białoruskie* — sięgające czasów Wielkiego Księstwa Litewskiego).

W gimnazjum w Augustowie w świat kultury białoruskiej wprowadza temat: *Dlaczego trzeba rozwijać kulturę swojego narodu?* (rozmowy i wywiady z mieszkańcami miejscowości). Tu również omawia się symbol ręcznika w kontekście twórczości ludowej, zachowania tradycji, kultury przodków. W klasach starszych tematy są poszerzane o twórczość ludową w najbliższym środowisku na zasadzie porównania z kulturą współczesną. Realizowane są również treści związane ze zwyczajami i obyczajami świątecznymi: *Wigilia, Sylwester, Noworoczne zwy-*

czaje, jakie pamiętają nasze babcie. Wiele uwagi poświęca się również białoruskiej muzyce: *Śpiewanie piosenek zgromadzonych w środowisku, Nauka piosenki wybranej przez uczniów, Ludowe pieśni — Szczodra Krynica*. W klasie trzeciej poszczególne hasła są rozwijane, uczniowie na podstawie rozmów prowadzonych z najstarszymi mieszkańcami okolicy poznają zwyczaje, obrzędy, legendy swojego regionu i swojej miejscowości.

W obszarze **muzyki** wiele tematów sprzyjających realizacji treści dotyczących różnorodności kulturowej odnaleźć można w dokumentacji gimnazjum w Brańsku: *Muzyka w dziejach kultury, Tańce różnych narodów, Muzyka mniejszości narodowych: piosenka żydowska, romska, tatarska, litewska, białoruska, ukraińska, czeska, słowacka, Szkoła narodowa (polska, czeska, rosyjska, norweska, francuska, hiszpańska) — twórcy*. Ponadto w większości szkół podczas lekcji muzyki realizowane są założenia edukacji regionalnej: *Piosenki z regionu, Moja mała ojczyzna* (kulturowa specyfika mojego regionu — słuchanie nagrań regionalnych pieśni ludowych, tańce ludowe Podlasia, muzycy regionu, którzy wnieśli istotny wkład w sztukę polską i światową), *Muzyka naszego regionu*. W szkole w Narewce uczniowie na lekcjach muzyki omawiają takie zagadnienia, jak: *Popularne piosenki w języku białoruskim we współczesnej aranżacji* (śpiew i granie na dzwonkach lub innym wybranym instrumencie), *Cechy charakterystyczne muzyki naszej małej ojczyzny, Porównanie polskich tradycji i obrzędów ze zwyczajami panującymi w naszym regionie, Popregion* (muzyka i muzycy pochodzący z naszego regionu, zespoły cieszące się największą popularnością w regionie, śpiewanie znanych piosenek, discopolo jako nurt piosenkarsko-taneczny). Problematyka regionalna często łączona jest z tradycjami świątecznymi (np. *Tradycje świąteczne w polskim domu — śpiewanie kolęd — nauka pastorałki, kolędy regionalnej*). W wielu szkołach duży akcent kładzie się na analizę polskich tradycji i obrzędów związanych ze świętami oraz porównanie zwyczajów polskich z tymi, jakie panują w regionie. Na lekcjach śpiewane są kolędy katolickie i prawosławne (szczególnie podkreślone jest to w szkołach w Hajnówce, Dubinach i Narewce). Inaczej problematyka tego typu jest odzwierciedlona w planach przedmiotu **sztuka** w szkole w Michałowie¹⁴, tu bowiem muzyka prezentowana jest tylko na tle kultury polskiej. Przykładowe tematy takich zajęć to: *Polskie symbole narodowe i pieśni patriotyczne, Polskie pieśni obrzędowe* (m.in. charakter muzyki ludowej, przykłady pieśni obrzędowych), *Koncert pieśni patriotycznej* (Polska wśród innych krajów), *Folklor i sztuka w rękach artystów nowoczesnych*. Dotyczy to również treści związanych z obchodzony-

¹⁴ W tej szkole treści z muzyki i plastyki realizowane są na podstawie programu DKW-4014-136/00 — Sztuka.

mi świętami: *Ozdoby i dekoracje polskie, najpiękniejsze kolędy polskie* (pojęcie tradycji, tradycje bożonarodzeniowe w domach uczniów, znajomość polskich kolęd), *Polska sztuka ludowa* (ozdoby i dekoracje świąteczne, twórcy ludowi w najbliższym otoczeniu), *Polska sztuka ludowa* (ozdoby wielkanocne). Trzeba jednak przyznać, iż uczniowie mają pewien udział w doborze treści kształcenia realizowanych w ramach tego przedmiotu, czego przykładem jest temat *Święta* (swobodne wypowiedzi dotyczące świąt obchodzonych w domach, śpiewanie kolęd wybranych przez uczniów — indywidualnie i zbiorowo). Z pewnością takie sytuacje mogą stwarzać okazję do poznawania różnych zwyczajów i tradycji świątecznych. Podobna sytuacja ma miejsce w szkole w Juchnowcu. Uczniowie poznają muzykę rosyjskiej szkoły narodowej (główni przedstawiciele, dzieła muzyczne), folklor w muzyce czeskiej szkoły narodowej, analizują polskie melodie ludowe, polską muzykę narodową (jej twórców, kompozytorów). Natomiast temat związany z muzyką religijną jest w tej szkole okazją do realizacji treści z zakresu praw człowieka — przede wszystkim do wolności myśli, słowa i wyznania. W gimnazjum w Wasilkowie oprócz przedstawionych treści podczas lekcji dotyczącej pieśni patriotycznych (eksponuje się tu historię polskiego hymnu, różnorodność muzyki ojczystej, w tym regionalnej) nawiązuje się do muzyki innych regionów i narodów świata. Podobnie wygląda realizacja tematu: *Muzyka XX wieku — różnorodność muzyki ojczystej, w tym regionalnej, muzyki innych regionów i narodów świata*.

W zasadzie w planach wynikowych **plastyki** jeden temat stanowić może podstawę do bezpośredniego ukazania wielokulturowości: *Nowoczesna sztuka polska — rzeźba, ukazanie związku pomiędzy kulturą rodzimą a innymi kręgami kulturowymi*. W dużej mierze plastyka to sztuka ludowa: *Sztuka ludowa, Estetyka — wzory unickie* (Brańsk), *Polska sztuka ludowa — jej cechy, twórcy ludowi* (Wasilków), *Sztuka polska ludowa — polskie malarstwo naiwne — kontekst historyczny, religijny, regionalny w dziełach sztuki ludowej* (Juchnowiec). Poszczególne tematy we wszystkich szkołach nawiązują jednak do realizacji edukacji regionalnej: *Sztuka ludowa i zdobnictwo artystyczne charakterystyczne dla danego regionu, Obraz kulturowy regionu, Elementy dziejów kultury regionalnej — tradycje, zwyczaje, obyczaje, muzyka* (Juchnowiec). W wielu szkołach wiąże się to oczywiście z tematami świątecznymi: *Nasze tradycje i obrzędy bożonarodzeniowe* (wykonanie stroików świątecznych, wykonanie szopki bożonarodzeniowej). Zajęcia z plastyki są też często okazją do realizacji treści, które wynikają z projektów edukacyjnych realizowanych przez szkoły: *Cudze chwalicie, swego nie znacie* (Narewka), *Przywróćmy pamięć, Miejscowość wielu kultur* (Milejczyce).

Analiza dokumentacji szkolnej pozwoliła ustalić, iż zajęcia z **religii** są również okazją do prezentacji treści związanej z odmiennością. W niektórych szkołach

zarówno na lekcjach religii katolickiej, jak i prawosławnej dużą wagę przywiązuje się do zapoznania uczniów z dziedzictwem religijnym obrzędów prawosławnych i katolickich oraz do wprowadzenia w tradycję tych wyznań (gimnazja w Hajnówce). Sprzyjają temu lekcje poświęcone tradycjom bożonarodzeniowym czy wielkanocnym. Podobnie wygląda sytuacja w szkole w Augustowie — tu na zajęciach religii mówi się o dialogu międzywyznaniowym, ukazuje różnice w wyznaniu prawosławnym i rzymskokatolickim. Na lekcjach religii prawosławnej mówi się ponadto o innych wyznaniach i religiach (*Kościół i związki wyznaniowe, Przykłady związków wyznaniowych, Historia staroobrzędowców, Co łączy Kościoły w świecie? Religie niechrześcijańskie, monoteistyczne, judaizm, buddyzm, islam*). Wśród tematów odnaleźć można również problematykę funkcjonowania sekt. Podobnie jest w przypadku religii prawosławnej w gimnazjum w Michałowie. Tu ponadto uczniowie analizują życie pierwszych chrześcijan, mówią o powstaniu protestantyzmu (poznają wyznania protestanckie), porównują Kościoły starokatolickie i anglikańskie.

W ramach **godzin do dyspozycji wychowawców klas** jest wiele możliwości do realizacji treści związanych z wielokulturowością. I potwierdziła to wnikliwa analiza dokumentów takich, jak: plany pracy wychowawcy klasy czy plany wychowawcze klas¹⁵. Wiele tematów godzin wychowawczych poświęconych jest współczesnym społeczeństwom oraz problematyce patriotyzmu. W wielu miejscach podkreśla się, iż wychowanie patriotyczne i obywatelskie to m.in. okazywanie szacunku symbolom narodowym Polaków i innych narodów, a kształtowaniu takich postaw sprzyjają zapewne następujące tematy: *Klasa — nasza mała społeczność — sztuka bycia w społeczności, czyli tolerancja dla innych, Zmieniające się społeczeństwo, jacy jesteśmy w oczach innych? Ja i inni ludzie — podobieństwa i różnice między nami, Co to znaczy być tolerancyjnym? Czy jestem patriotą, czym jest dla mnie patriotyzm? Kształtowanie postaw obywatelskich, szacunek dla tradycji i symboli narodowych, Kształtowanie i pogłębianie postawy patriotyzmu* (statut szkoły, samorząd, odpowiedzialność), *Święta narodowe, Postawy młodzieży, Poprawny stosunek do tradycji, Szanowanie dziedzictwa narodowego* (kultura, tradycja, symbolika narodowa, polskie pieśni patriotyczne, miejsca pamięci narodowej), *Czy szanuję symbole narodowe? Prawa człowieka* (Juchnowiec, Augustowo, Dubiny, Hajnówka, Gimnazjum nr 2). W wielu szkołach pojawia się również problematyka polskości, kultury polskiej i europejskiej: *Edukacja europejska — poznawanie tradycji kultury europejskiej, Poznajemy kraje należące do Unii Europejskiej* (historia i kultura poszczególnych państw), *Własna kultura i tradycja czy ślepe naśladowanie innych*

¹⁵ W każdej szkole dokumenty te mają inne nazwy.

narodów? Co oznacza być patriotą dzisiaj — polscy patrioci, Unia Europejska, Jestem Polakiem — co to znaczy? (świadomość narodowa, święta narodowe, prawa człowieka), *Tradycja polska* (rozbudzanie polskiej tożsamości). W związku z powyższym w wielu szkołach analizie poddawane jest pojęcie tradycji i kultury regionu: *Kultywowanie tradycji szkoły, regionu, narodu — środowisko najbliższej okolicy* (kształtowanie postaw patriotycznych, szacunku dla tradycji polskiej i regionalnej, uświadomienie znaczenia tradycji i tolerancji wobec inności, poznanie zabytków, miejsc pamięci na terenie gminy, kształtowanie nawyków troski o tradycje rodzinne, dostrzeganie znajomości kultury i tradycji własnego narodu i regionu), *Andrzejski — andrzejkowe tradycje naszego regionu* (wróżby regionalne), *Kultywowanie dziedzictwa regionalnego* (przeszłość i teraźniejszość regionu, tradycje świąteczne, różne obrzędy religijne w środowisku własnym, historia i najważniejsze wydarzenia własnej miejscowości, obszary przyrodnicze regionu), *Tradycje i pamięć o zmarłych w naszym regionie* (wyściczka), *Ochrona przyrody w regionie* — Augustowo, Dubiny, Hajnówka, Gimnazjum nr 2, *Jak zainteresować turystów naszym regionem?* (Michałowó).

W wielu szkołach godziny wychowawcze są również okazją do realizacji tematów dotyczących historii i kultury poszczególnych miejscowości i najbliższej okolicy, różnych świąt i tradycji świątecznych. Często stanowią one podstawę do realizacji treści dotyczących tolerancji, uprzedzeń i stereotypów (szczególnie jest to widoczne w przypadku obu szkół w Hajnówce, szkół w Juchnowcu, Michałowie i Wasilkowie). Wśród celów takich lekcji odnaleźć można: kształtowanie postawy ponoszenia odpowiedzialności za siebie i innych, kształtowanie postaw patriotycznych, postaw tolerancji, umiejętności prowadzenia dialogu, rozumienia innych. W tym kontekście poruszane są takie tematy, jak: *Co to jest tolerancja i uprzedzenie? Jak stać się bardziej tolerancyjnym? Tolerancja dla odmienności (narodowych, rasowych, światopoglądowych, wyznaniowych i kulturowych)*, *Kształtowanie zasad tolerancji, Poszanowanie inności, Tolerancja wobec innych — czy jestem tolerancyjny wobec wyznawców innych wyznań i religii, osób niepełnosprawnych? Tradycje innych narodów kultywowanych przez Polaków, Granice tolerancji wobec osób niepełnosprawnych, dorosłych i starszych*. Dość oryginalny układ treści prezentowany jest w programach zajęć z wychowawcą w Wasilkowie. Wszystkie plany są tworzone na podstawie programu wychowawczego szkoły, który wiąże się ze zgłębieniem dziesięciu wartości, jakimi szkoła kieruje się w działalności dydaktyczno-wychowawczej. Wśród celów realizacji programów wychowawczych w poszczególnych klasach odnaleźć można m.in. następujące hasła: wzmacnianie poczucia własnej wartości i wiary w siebie, pokój, szacunek, tolerancja, patriotyzm, praworządność, wolność.

ZAKOŃCZENIE

Specyfika szkół, w których obecna jest różnorodność kulturowa, powoduje, iż sam dobór i realizacja treści kształcenia w procesie dydaktyczno-wychowawczym są wyjątkowe i niepowtarzalne. Dlatego kategoria różnicy jest dziś postrzegana jako jedna z podstaw działania pedagogicznego. To odmiennność sprawia, iż środowisko, w którym żyjemy, i społeczności, które tworzymy, są ujmowane w kategoriach bogactwa i niepowtarzalności. Wyraźnie należy podkreślić, iż owe różnice nie mogą być represjonowane — należy je szanować i kultywować. Dotyczy to wszystkich płaszczyzn i poziomów edukacyjnych¹⁶. Podejmowanie omówionych tematów w szkołach z pewnością pomoże przezwyciężyć wiele współczesnych problemów związanych z postrzeganiem „innych”. Potrzebne są one z pewnością w wielu miejscach, szkołach i innych instytucjach edukacyjnych, również na terenie Podlasia. Optymistyczną wymowę mają wyniki ostatnich badań przeprowadzonych na terenie Białegostoku, który do niedawna był kojarzony z rasistowskimi aktami przemocy. Wskazują one, iż 84% białostoczian zauważa obecność wielokulturowości miasta, a ponad 70% jest zdania, że fakt ten korzystnie wpływa na społeczeństwo polskie¹⁷.

BIBLIOGRAFIA

- <https://msw.gov.pl/pl/aktualnosci/11975,Bialystok-raport-dotyczacy-zwalczania-przestepczosci-zwiazanej-z-dyskryminacja-r.html?search=548>.
- Kruszewski K., *Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela*, Warszawa 2007.
- Melosik Z., *Pedagogika postmodernizmu*, w: Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.), *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t.1, Warszawa 2004.
- Mironowicz A., *Wstęp*, w: A. Mironowicz, M. Ulanowski (red.), *Kościół i związki wyznaniowe a świadomość narodowa mieszkańców pogranicza*, Białystok 2007.
- Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Raport z wyników w województwie podlaskim, Urząd Statystyczny w Białymstoku, Białystok 2012 (pdf).
- Niemierko B., *Kształcenie szkolne. Podręcznik skutecznej dydaktyki*, Warszawa 2007.
- Nikitorowicz J., *Kompetencje do komunikacji międzykulturowej w aspekcie tradycyjnej wielokulturowości regionu i procesów migracyjnych. Wprowadzenie w realizowaną problematykę*, w: J. Nikitorowicz, M. Sobecki, W. Danilewicz, J. Muszyńska, D. Misiejuk, T. Bajkowski, *Kompetencje do komunikacji międzykulturowej w aspekcie wielokulturowości regionu i procesów migracyjnych*, Warszawa 2013 (pdf).

¹⁶ Z. Melosik, *Pedagogika postmodernizmu*, w: Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.), *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t.1, Warszawa 2004, s. 459–460.

¹⁷ <https://msw.gov.pl/pl/aktualnosci/11975,Bialystok-raport-dotyczacy-zwalczania-przestepczosci-zwiazanej-z-dyskryminacja-r.html?search=548> (dostęp: 05.05.2014).

- Nikitorowicz J., *Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa*, Białystok 2001.
- Okoń W., *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 2003.
- Sadura P., *Wielokulturowa przeszłość Polski i Podlasia a polityka historyczna III RP*, w: A. Jasińska-Kania, K.M. Staszyńska (red.), *Diagnoza postaw młodzieży województwa podlaskiego wobec odmienności kulturowej*, Białystok 2009.
- Sobecki M., *Funkcja etniczno-kulturowa szkół mniejszości narodowych*, Białystok 1997.